

The Cognitive Connection of Insān-e Kāmil (the Complete Person) with True Monotheism: A Perspective from Rāz-e Shīrāzī

Roya Rezaanesh¹ | Ali Ashraf Emami² | Mohammad Javad Shams³

Fayyaz Qaraei⁴

1. Ph.D. Candidate, Department of Comparative Religions and Mysticism, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

E-mail: roya.rezaanesh@mail.um.ac.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, Ferdowsi University, Mashhad, Iran. E-mail: imami@um.ac.ir

3. Associate Professor, Philosophy and Islamic Wisdom, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

E-mail: mj.shams@isr.ikiu.ac.ir

4. Associate Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

E-mail: fgharaei@um.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 5 June 2026

Received in revised form:

11 August 2026

Accepted: 6 September 2026

Published online:

21 September 2026

Keywords:

Mīrzā Abū'l-Qāsim-e Rāz-e Shīrāzī-ye ,
Theology,
walayat(authority),
the complete person,

ABSTRACT

Introduction:

The present study examines the epistemic connection between the Perfect Human (*Insān-e Kāmil*) and true *tawhīd* (monotheism) from the perspective of Rāz-e Shīrāzī. Rāz-e Shīrāzī, a 13th/19th-century mystic, describes *tawhīd* as light and as the entrusted burden of the sublime Divine Guardianship, placed within the heart of the Perfect Human—which is, in his view, an expansive and vast cosmos. This study seeks to explore the manner in which true *tawhīd* can be attained. The central question is: How does Rāz-e Shīrāzī explain the relationship between God Almighty and the Perfect Human? In this study, by referring to both the poetic and prose works of Rāz-e Shīrāzī, we attempt to explain the way he presents his approach to the knowledge of God.

Research Method:

This study employs a descriptive-analytical approach, using library resources to explain Rāz-e Shīrāzī's view of how one attains true *tawhīd*.

Discussion:

Knowledge of God Almighty forms the essential foundation of Islam. Understanding

Cite this article: Rezaanesh, R., Ashraf Emami, A., Shams, M., & Qaraei, F. (2026). The Cognitive Connection of Insān-e Kāmil (the Complete Person) with True Monotheism: A Perspective from Rāz-e Shīrāzī. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (2), 107-139. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51062.1255>

© The Author(s). Rezaanesh, Roya. Ashraf Emami: Ali. Shams, Mohammad Javad., Qaraei, Fayyaz.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51062.1255>

the Perfect Human—who is another expression for the Muhammadan and Alavid presences and their purified descendants—lies on the path toward knowing God. These sacred figures occupy a central and exceptional position in the discourse of theology, and numerous Qur’anic verses and narrations emphasize the significance of this station.

The Perfect Human is the complete mirror of the Divine Names and Attributes. He embodies the perfected realities of the fourfold forms of monotheism, *Tawḥīd-e Dhāti* (Tawḥīd of Essence), *Tawḥīd-e Šifāti* (Tawḥīd of Attributes), *Tawḥīd-e Af’āli* (Tawḥīd of Acts), and *Tawḥīd-e Āthāri* (Tawḥīd of Manifestations). Only he can serve as the manifestation of *Tawḥīd-e Dhāti* and correspond to its highest spiritual rank of *Walayah* (guardianship).

Another key aspect of this study is the discussion of the epistemic connection between the Perfect Human and true *tawḥīd*, meaning that knowing the Perfect Human leads to knowledge of God Almighty, and conversely, knowledge of God is achieved through the Perfect Human. Therefore, the Perfect Human is the template of God Almighty, and knowing God is not possible except through him.

This research also refers to the path of attaining true *tawḥīd* and the station of *walāyah*, which can only be realized through spiritual connection and attachment to the Perfect Human—an essential principle known as the “*Principle of Murābaṭah*” (the principle of spiritual bonding).

Conclusion:

Rāz-e Shīrāzī considers the Perfect Human to be the most comprehensive and complete manifestation of God Almighty, as he is the locus of the Greatest Name of God and the mirror in which the lights of Divine Reality are reflected. In his view, no being other than the Perfect Human is capable of manifesting such attributes, and for this reason, he refers to the Perfect Human—who embodies the Divine Essence of Divinity and Oneness—as the “temples of monotheism” (*Hayākel-e Tawḥīd*).

He believes that the highest degree of *tawḥīd* and *walāyah* is the Absolute Divine Guardianship, which he expresses with the term “Hū” (He). Drawing upon Sūrat al-Ikhlāṣ, which encompasses all levels of monotheism—*Tawḥīd-e Dhāti*, *Tawḥīd-e Šifāti*, *Tawḥīd-e Af’āli*, and *Tawḥīd-e Āthāri*—Rāz-e Shīrāzī states that within the entire *ummah* (Muslim community), only the Muhammadan and Alavid presences and their purified descendants truly encompass and embody the perfected realities of these fourfold monotheisms. Consequently, only they can serve as manifestations of *Tawḥīd-e Dhāti* and correspond to its highest spiritual rank of *Walayah*. Because this monotheism is the locus of Divine Essential Unity, the realm of divinity (*Lāhūt*), and the place where the Hidden Treasure becomes manifest—exclusively within the inner reality of the Muhammadan and Alavid presences and their purified descendants.

Thus, according to Rāz-e Shīrāzī, the manifestation of *Tawḥīd-e Dhāti* is the spiritual master of love, the *Divine Walī* (guardian)—the Perfect Human—who, in the era of prophethood, is the Muhammadan presence, and in the era of *walāyah*, the Alavid presence. These figures are the manifestations of *Divine Tawḥīd* and the guides of creation toward God Almighty. Aside from these sacred figures, no being is nearer to or more knowing of the Divine Essence. The other successors of these figures each articulate a single “word” of *Tawḥīd-e Dhāti*, indicating their role as manifestations of the Divine essence and attributes. Based on narrations found in Shi’i sources, he holds that knowing the Perfect Human is identical to knowing God Almighty, and knowledge of that sacred threshold is in turn equivalent to knowing the Perfect Human. Through the Perfect Human, God is known and worshipped. Therefore, the Perfect Human is the divine template, and knowledge of God is not attainable except through him. He further states that *tawḥīd* is only attained through spiritual bonding and connection with the *Divine Walī*, who is the manifestation of the light of *Tawḥīd-e Dhāti*—what he calls the “*Principle of Murābaṭah*.”

پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی از دیدگاه رازشیرازی

رویا رضا منش^۱ | علی اشرف امامی^۲ | محمدجواد شمس^۳ | فیاض قرائی^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. رایانامه: roya.rezamanesh@mail.um.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. رایانامه: imami@um.ac.ir

۳. دانشیار، گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: mj.shams@isr.ikiu.ac.ir

۴. دانشیار، گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. رایانامه: f.gharaei@um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پژوهش حاضر بررسی پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی از دیدگاه رازشیرازی است. رازشیرازی عارف قرن سیزدهم، از جمله عارفانی است که از توحید به عنوان نور و بار امانت ولایت عظیمه حق تعالی تعبیر کرده که در قلب انسان کامل، عالم وسیع الفسیحه ای، گنجانده شده است. در این پژوهش سعی شده است با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به چگونگی دستیابی به توحید حقیقی پرداخته شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۳/۱۵	راز، سر نهادن به آستان انسان کامل را به عنوان یکی از راه‌های معرفت حق تعالی و معرفت خود دانسته است. از نظر او هیچ راهی برای معرفه الله نیست مگر از طریق معرفت به امام، که معرفت امام، همان معرفت به حق تعالی است. بنابراین طریقه توحید حقیقی و یا حداقل یکی از راه‌های آن، شناخت انسان کامل است که از نظر جناب راز از طریقه اصلی، به نام اصل «مربطه» امکان پذیر خواهد بود.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۱۵	با بررسی در مجموع آثار جناب راز در می‌یابیم که در نزد او انسان کامل تعبیر دیگری از حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است که جامع جمیع مراتب توحید اربعه (آثاری، افعالی، صفاتی و ذاتی) است؛ و تنها آن حضرات می‌توانند مظهر توحید ذاتی بوده و با مرتبه ولایی آن برابری کنند؛ زیرا این توحید مظهر و محل توحید ذاتی حق تعالی بوده و منحصر در باطن حضرات محمدیه و علویه و ذریه مطهرشان است.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۶/۳۰	واژه‌های کلیدی: میرزا ابوالقاسم رازشیرازی، خداشناسی، ولایت، انسان کامل، عرفان، تصوف.

استناد: رضا منش، رویا؛ اشرف امامی، علی؛ شمس، محمدجواد؛ قرائی، فیاض (۱۴۰۵). پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی از دیدگاه رازشیرازی.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51062.1255>

مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی، ۱۰ (۲)، ۱۳۹-۱۰۷.

© نویسندگان. رضا منش، رویا؛ اشرف امامی، علی؛ شمس، محمدجواد؛ قرائی، فیاض

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

معرفت حق تعالی بنیان اصلی دین اسلام است چنان که در حدیث نبوی آمده: «دعاهم البیت أساسه و دعاهم الدین المعرفه بالله و الیقین و العقل القامع» (متقی، ۱۴۰۵، ج ۳، ص. ۳۸۱) شناخت انسان کامل که تعبیر دیگری از حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است در راستای شناخت حق تعالی است آن حضرات در مبحث خداشناسی دارای محور اساسی و جایگاه ویژه‌ای بوده و آیات و روایات فراوانی بر اهمیت این جایگاه اشاره دارد. با توجه به فرمایش حضرت علوی: «مَعْرِفَتِي بِالنُّورَانِيَّةِ مَعْرِفَةُ اللَّهِ، وَ مَعْرِفَةُ اللَّهِ مَعْرِفَتِي بِالنُّورَانِيَّةِ، وَ هُوَ الدِّينُ الْخَالِصُ» معرفت ولیّ به نورانیت، معرفت حق، و معرفت حق به نورانیت، معرفت ولیّ است (مجلسی، ق ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص. ۱) و از آن جا که آدمی آینه تمام نمای حق است؛ لذا درون او همانند برون او کانون آیات الهی است که در صورت شناخت واقعی به استعداد های تکوینی خود دست یافته و دریچه های نوینی از خداشناسی را در درون خود می‌یابد (ملک اف، ۱۳۹۵، ص. ۲۷). با استناد به آیه ۱۸۰ سوره اعراف: «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» و شرح آن توسط امام صادق (ع) که فرمودند: «سوگند به خدا مائیم آن نام های نیکو» (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص. ۶۱۷) می‌توان گفت باطن انسان کامل در بر دارنده حق و حکایت از صورت حق و اسماء ذاتی دارد. بنابراین مظهر، و جامع جمیع اسماء و صفات بودن آن حضرات، باعث این تلازم معرفتی شده است.

چنان که اشاره شد شناخت آن حضرات برابر و مساوی با شناخت حق تعالی است. در ادامه بر اساس احادیث می‌توان گفت که انکار و رد آنان نیز با انکار حق تعالی برابری می‌کند چنان که آمده است: «من عرفنا فقد عرف الله و من انكرنا فقد انكر الله» (صفار، ۱۹۶۰، ص. ۶).

میرزا ابو القاسم راز شیرازی حسینی شریفی ذهبی عارف قرن سیزدهم از جمله افرادی است که در مجموعه آثارش از: آیات الولایه؛ براهین الامامه؛ قوائیم الانوار؛ مناهج الانوار المعرفه؛ طباشیر الحکمه؛ نور علی نور؛ قنوتیه؛ اسرار الولایه و... از جهت خداشناسی به موضوع انسان کامل پرداخته است. محوری ترین پرسش این مقاله آن است که جناب راز، ارتباط بین حق تعالی و انسان کامل را چگونه تبیین می‌کند؟ در این مقاله سعی شده است با مراجعه به آثار منظوم و منثور جناب راز به چگونگی تبیین طریقه خداشناسی او پرداخته شود.

پیش از این پژوهشی با موضوع پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی از دیدگاه راز شیرازی صورت نگرفته است اما به موارد ذیل می توان به عنوان پیشینه تحقیق اشاره کرد :

۱. طالبی، زهرا، امامی جمعه، سید مهدی، رابطه انسان شناسی و خداشناسی در حکمت خالده با محوریت آرای شوان و سید حسین نصر، **انسان پژوهی دینی**، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۳۲، ص ۶۹-۹۱.

۲. شهپر، علی صادقی، درآمدی بر خداشناسی، جهان شناسی و انسان شناسی ابن عربی، **فصل نامه علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی ادیان و عرفان**، ۱۳۸۹، شماره ۵، ص ۵-۲۳.

۳. اشرف امامی، علی، شرفایی، محسن؛ تاویل عرفانی در تفسیر آیات الولایه راز شیرازی، **عرفان اسلامی**، پاییز ۱۳۹۹ - شماره ۶۵، ص ۷۷ تا ۹۵.

۴. نیری، محمد یوسف، مرادی، عباس؛ ۱۳۹۱، ولایت در نگاه راز شیرازی، **شعر پژوهی**، شماره ۱۱، ص ۱۹۷ تا ۲۲۲.

در این پژوهش علاوه بر بیان این که انسان کامل آینه تمام نمای اسما و صفات الهی است، به حاوی و جامع بودن حقایق کامله توحیدات اربعه (افعالی، صفاتی، آثاری و ذاتی) در انسان کامل نیز اشاره، و بیان شده که تنها او می تواند مظهر توحید ذاتی بوده و با مرتبه ولایی آن برابری کند. اشاره به پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی از دیگر ویژگی های نوی این پژوهش است بدین معنا که شناخت انسان کامل در راستای شناخت حق تعالی و بالعکس نیز بوده است؛ بنابراین انسان کامل نسخه حق تعالی، و شناخت حضرت حق به جز از طریق انسان کامل میسر نخواهد بود. در این پژوهش به راه وصول به توحید حقیقی و مقام ولایت نیز اشاره شده که جز به سبب مرابط و پیوستگی از طریق انسان کامل، که اصلی به نام «اصل مرابطه» است حاصل نمی شود.

۱. توحید و انواع آن:

آشنایی با راه های خداشناسی نیز یکی از مباحث مهم و ارزشمند توحید است. توحید در معانی چون: یکی گفتن، یکی دانستن و یکی دیدن آمده است، (سجادی، ۱۳۷۱، ص ۲۸۱). از نظر جناب راز توحید کلمه طیبه «لا إله إلا الله» و به معنی اعتراف به وحدانیت ذات پاک حضرت احدیت است تمامی انبیا و رسل، بر این کلمه طیبه توحید الهی اتفاق و مبعوث شده اند و احدی از خلائق، وحدانیت

حق تعالی را انکار نکرده و نمی‌کنند (رازشیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص ۴۳۱). توحید، تصدیق بر نبوت و ولایت حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان، از اصول دین شریعت مقدس اسلام است (رازشیرازی، ۱۳۲۳، ج ۱، ص ۵۵) و کفر به آنان عداوت و کفر به خلافت و فضایل آن حضرات است؛ زیرا که ایشان ارکان توحید الهی اند و کفر به ایشان، کفر به حق تعالی است (همان: ۱۲۱). او معتقد است توحید دارای مراتبی است که عبارتند از: توحید آثاری، افعالی، صفاتی و ذاتی و نسبت سلسله مراتبی برای آن قائل است. بدین معنا که این مراتب به ترتیب، در ابتدا از توحید آثاری شروع، و بعد با توحید افعالی و صفاتی ادامه پیدا کرده و در نهایت به توحید ذاتی منتهی می‌شود.

در مرتبه توحید آثاری سالک طالب، حق تعالی را در مظاهر عالم ملک می‌جوید و در هر مظهري از مظاهر عالم آفاق نظر می‌کند تا آثار حق تعالی را مشاهده کند، در مرحله بعد (توحید افعالی) او پی می‌برد که حق تعالی در افعال خود یکتا بوده و هیچ موجودی غیر از او در فعل خود مستقل نبوده؛ بلکه همه وابسته به اویند و در توحید صفاتی به این نتیجه می‌رسد که همه صفات الهی در حقیقت یک چیزند و در وجود، عین یکدیگرند و صفات خدا زائد و عارض بر ذات نیست؛ بلکه عین همان ذات است و در نهایت در توحید ذاتی به این مطلب می‌رسد که ذات حق تعالی یکتا است و هیچ مثل و ماندنی ندارد و ذاتش بسیط و هیچ گونه ترکیبی در آن راه ندارد که از نظر جناب راز تنها انسان کامل می‌تواند مظهر این توحید باشد و با مرتبه ولایی آن برابری کند.

در ادامه باید گفت هر یک از مراتب چهارگانه توحید به عالم خاصی مخصوص می‌شود که از مرتبه ذات احدیت تا عالم شهادت را در بر می‌گیرد (رازشیرازی، ب، ۱۳۴۸، ص ۴۳۹) که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

۲-۱. توحید آثاری

مظهر توحید آثاری، عالم ملک و دنیا است که اسفل سافلین عوالم و مظاهر الهیه است. سالک طالب در این مرتبه از توحید، حضرت حق را در زمین، آسمان و اشیاء جسمانی و در و دیوار می‌جوید و به سبب حالات توحیدش در هر چه از موجودات عالم آفاق نظر می‌کند، حق را و آثار حق تعالی را مشاهده می‌کند، (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۹). چنان که وارد است: «ما رایت شیئاً الا و رایت الله قبله و بعده و معه و فیه» (هجوی، ۱۳۵۸، ص ۱۱۱) و اشیاء را مظهر نور وحدت می‌بیند و عشق بازی با آنها به دل می‌کند و حیران و سرگردان است و خبر ندارد که موجودات عالم کثرت،

بیشتر مظهر توحید آثار است؛ بنا به قوله تعالی: «فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ...» (روم: ۵۰) و آیه ۵۳ سوره فصلت: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ...».

از نظر جناب راز تجلی آثاری اولین تجلی بر باطن انسان است، که به رنگ سبز بوده و بر ارض نفسانی سالک طالب می‌تابد اگر چه این تجلی به نظر سالک نمی‌آید؛ اما همین که در باطن او ظاهر شود بی‌اختیار به قوت همان نور و باطن خود، نور توحید^۱ آثار را در اشیاء مشاهده و مست توحید آثار می‌گردد. در این عالم، سالک طالب در مشاهده این نور، حالت «لاموثر فی الوجود الا الله» داشته و حق تعالی را فاعل حقیقی، و موجودات عالم کثرت را مظاهر توحید آثاری در عوالم وجود می‌داند. در این حالت، انسان ناقص، کامل، حیوان، زمین و آسمان و... در ظهور نور توحید در آنها، در نزد طالب سالک یکسان است (رازشیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۰). بنا به قوله تعالی: «فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ...» (روم/ ۵۰) و یا این آیه: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ...» (فصلت/ ۵۳).

همان طور که اشاره شد مراد از عالم آثار، عالم ملک و کون است که مشتمل بر سماویات و ارضیات مادیه جسمانیه ظلمانیه است. از نظر جناب راز تأثیر در این موارد و موجودات مادیه به سبب نفوس کلیه آنها، و تأثیر در این نفوس کلیه، به واسطه نفس قدسیه کلیه ملکوتیه الهیه حضرات ائمه (ع) است؛ پس تمامی آثار عالم ملک منشعب از اثر واحد کلی نفس کلیه ملکوتیه آن حضرات است. فعلی هذ، عالم ملک، کون و آثار به اثر واحد نفسانی این حضرات منسوب است (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۴۳۳). از نظر او نور توحید در عالم آثار کمال ضعف را داشته و به انواع ظلمات کثرات منسوب شده است به طوری که نورش در لباس ظلمت متواری شده است. او در ادامه اشاره می‌کند که تنزیه حق تعالی از ظلمات کثرات عالم توحید آثاری، به کلمه‌ای چون: «سبحان الله مالک الملک» نیاز است به این دلیل که این تسبیح و تنزیه از کثرات، و آثار عالم ملک است. در سوره اخلاص آیه‌ای که دلالت بر توحید آثاری می‌نماید، آیه «لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ»؛ «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» است (اخلاص/ ۳-۴)؛ زیرا که این آیات دلیل بر تنزیه حق تعالی از اوصاف اهل ملک؛ یعنی تولید، توالد، تناسل، تکافو و تکاثر می‌باشد و چون حضرت صمد از صفات اضداد و کثرت مادیه جسمانیه

^۱ مقصود از نور توحید، نور ایمان است.

منزه و مبرا است، پس ضد و ند، شریک، کفو و نظیر ندارند پس این دو آیه فوق به منزله «سبحان الله مالک الملک من اوصاف اهل الملک» است و دلیل بر توحید آثاری است که مودی تنزیه و تقدیس حضرت صمد است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۴).

۲-۲. توحید افعالی

در این نوع از توحید آمده است که همه افعال و تصرفات، در حضرت حق تعالی منحصر است بدین معنا که همه موجودات نهایتاً مستند به خدا، و فعل اویند. مظهر توحید افعالی عالم ملکوت الهیه است که نور توحید افعال الهیه در آن ظاهر می شود. (مصباح یزدی، ۱۳۸۶. ص. ۵۶-۷۰). از نظر جناب راز زمانی که در باطن طالب سالک الهی، توحید افعالی هویدا شود حالت «لافاعل فی الوجود الا الله» برای او ظاهر می گردد. از نظر او فعل در عالم وجود و تصرف عالم کون منحصر و مختص به حق تعالی است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۳). آیه «الله الصمد» (اخلاص/۲) اشاره به این توحید است پس جمیع افعالی الهیه در عالم مجردات از ارواح، عقیل، نفوس و در عالم مادیات از اجسام، اشکال، مواد، اضداد و منتسب با امر حضرت صمد است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۳). بنا به قوله تعالی: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس/۸۲) در این توحید هیچ موجودی از مجرد، مادی، معنی، صورت، باطن، ظاهر، عالی و سافل از حیطه فعل و امر حضرت صمد خارج نیست و حضرت صمد محتاج الیه کل در حوائج وجودیه و کمالیه اشیاء است؛ زیرا اشیاء با اختیار، شعور، اضطراب و عدم شعور به حضرت او اقبال دارند (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۳).

راز در ادامه اشاره می کند که حضرت صمد در ایجاد موجودات که فعل و صنع اوست دو مرتبه دارد: ابداع و اختراع اشیا مجردة چون: ارواح، عقول و نفوس بدون زمان و مدت است. این ابداع و اختراع منتسب به مقام نورانیت حضرات محمدی و علوی، که مشیت مطلقه الهیه است، می باشد چنان که وارد است که: «خَلَقَ اللَّهُ الْمَشِيَّةَ بِنَفْسِهَا ثُمَّ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ بِالْمَشِيَّةِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۱۱۰). این مرتبه ایجاد و خلق موجودات سماویه و عنصریه مادیه است که موقوف به استعداد ماده و مدت است این خلقت که به معنی تقدیر و اندازه کردن است منتسب به نفس کلیه قدسیه حضرات ائمه (ع) است؛ زیرا که این نفس کلیه حمامه ملکوتست که عالم افعال الهی است و از این نفوس قدسیه قلبیه الهیه، نفوس کلیه سماویه، عنصریه و نفوس افراد بشریه که عالم جمیع این نفوس عالم ملکوتست، ناشی می شوند این نفس قدسیه کلیه فعل، و تصرفش در نفوس عالم ملک و اجسام است

پس این حضرات ائمه (ع) مظهر توحید فعلی به دو مرتبه ابداع و اختراع اند چنان که حضرت علوی در نهج البلاغه فرمودند: «فَإِنَّا صَنَائِعُ رَبَّنَا وَ النَّاسُ بَعْدُ صَنَائِعُ لَنَا» (نهج البلاغه/ ۲۸) اشاره به توحید افعالی داشته؛ زیرا که حمل بر فعل جمیل اختیاری الهی است (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۴۳۳).

۲-۳. توحید صفاتی

پس از این دو توحید، توحید صفات است در این توحید اوصافی که ذات حق تعالی واجد آنهاست عین یکدیگر و عین ذات اویند (مصباح یزدی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶-۷۰). عالم این توحید، عالم ارواح و جبروت است این توحید را «وحدت عددی» و «واحدیت» گویند. از نظر جناب راز این توحید سرّ باطن حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است به همین دلیل او از این حضرات به عنوان ارکان توحید یاد می‌کند (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۱).

در این توحید، صفات کمالیه ذات اقدس بی نام و نشان است (راز شیرازی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۹). در این مرتبه از توحید، جمیع صفات کمالیه و اسماء حسناى الهیه در یک ذات پاک منحصر است این مرتبه، مرتبه «واحدیت» نامیده شده که اسم «الله» تعبیر از آن است (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۴۳۲). از نظر جناب راز روح کلی الهی مظهر تمامی صفات کمالیه الهیه اضافیه است حالت طالب در ظهور این تجلی صفاتی در روح او معنی «لا اله الا الله» بوده و در قلبش ظاهر می‌شود؛ زیرا که مراد از «الله» کلمه مستجمعه جمیع صفات کمالیه الهیه است که با «لا اله» طالب سالک هر معبود به حق و غیر حق را نفی می‌کند، و با «الا الله» یک ذات موصوف به جمیع صفات کمالیه را اثبات می‌کند (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۱). برای این مرتبه بعضی القاب و اسامی اطلاق شده است که عبارت اند از: «حقیقت محمدیه»، «وجود مطلق»، «وجود المقید» و... است از نظر جناب راز جمیع انبیا، رسل و اوصیا از این توحید صفات بهره‌ها برده‌اند.

او در ادامه اشاره می‌کند که این نور حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان به این دلیل این که ملبس به صفات الهی شده خلیفه الهی بر روی زمین خواهد بود؛ زیرا ظهور صفات الهی به نهج تفضیل در حضرت جبروت اسمائیه تحقق یافته است؛ لهذا «منتهی المعرفه» نیز نامیده شده است چون عرفان ذات بر حسب صفاتی که مقصود از قوله تعالی «فاحببت ان اعرف» است، در این حضرت جبروتی حاصل، و «عرفات الالهیه» نامیده می‌شود و این حضرت روحانی کلی مظهر توحید صفات

الهی است بدین معنا که تمامی صفات و کمالات ذاتی الهی منحصر در ذات الهی است (راز شیرازی، الف ۱۳۴۸، ص. ۴۵۴).

معرفت این مرتبه از توحید و ولایت حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان به بصیرت قلبیه، کشف قلبی، شهود روحانی و معاینه سریه است و به سبب آن که این مرتبه توحید صفات، که مرتبه واحدیت، مقام نورانیت و سرّ باطن آن حضرات است آنان را «ارکان توحید» نامند (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۲) چنان که وارد است: «نَحْنُ أَرْكَانُ تَوْحِيدِهِ» (شیخ صدوق، ۱۳۷۷، ص. ۳۵) و نیز به «هیاکل توحید» موسوم اند (هیكل بدنيه مبارك آن حضراتست) که هیكل توحیدی الهی است (راز شیرازی، ۱۳۱۹ق، ص. ۷۲). چنان که حضرت علوی فرمودند: «نور یشرق من صبح الازل، فیلوح علی هیاکل التّوحید آثاره» (آملی، ۱۳۶۸، ص. ۱۷۰) و بنا بر آیه ۳۶ سوره نور «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ» به بیوت نور توحید نیز موسوم شده‌اند (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۳) مراد از هیاکل توحید همین هیاکل النورست که نور صبح ازل ذات بر آن اشراق کرده است ولایح و ظاهر آمده است بر آنها، که هیكل مبارکه انزاعیه حضرت علوی، اعظم آنهاست این هیكل نوریه توحیدیه مبنی بر حکمت و دست آموز قدرت الهیه اند پس با این هیاکل عظیمه، خلایق در لیلہ لیلائی ظلمانی دنیا هدایت یافته و اکتساب نور هدایت، ایمان و ولایت نموده‌اند و حجابی از حق تعالی، برای نظر کردن بندگان به او شد، تا از پس پرده حجاب پروردگار خود را بشناسند (راز شیرازی، الف ۱۳۴۸، ص. ۳۸۰-۳۸۱).

۲-۴. توحید ذاتی

توحید ذاتی دارای دو معناست: در معنای اول ذات حق تعالی به مفاهیمی چون «واجب بالذات» و «موجود مستقل» اشاره شده و منحصرأ دارای یک مصداق بوده است بدین معنا که حق تعالی کثرت بیرونی ندارد؛ در معنا دیگر حق تعالی بسیط است؛ یعنی مرکب از اجزا نبوده، و کثرت درونی هم ندارد جمع این دو معنا را اصطلاحاً «توحید ذاتی» می‌گویند (مصباح یزدی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶-۷۰). دلیل این که این ذات پاک اقدس را توحید ذاتی نامیده شده است آن است که از حد ادراک بشر بیرون بوده است جناب راز معتقد است اگر چه ذات پاک بحت حضرت احدیت دارای اسم، وصف و نعت نبوده؛ اما برای تفهیم و تفهم آن می‌توان اسامی و القاب شریفه چند بر آن اطلاق کرد که عبارتند از: «غیب الغیوب»، «مرتبه الهویه»، «الغیب المطلق»، «الکنز الخفی»، «الوجود البحت»، «لا یحیطونیه

علما»، «الغیب المسکوت عنه»، «ذات الحق باعتبار اللاتعین»، «ازل الازال»، «منتهی الاعتبار» و .. (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۱)

در دایره امکان موجودی اقرب از حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان به ذات حضرت احدیت وجود ندارد (راز شیرازی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۵) چنان که در حدیث نبوی آمده است: «لَا تَسُبُّوا عَلِيًّا فَإِنَّهُ مَمْسُوسٌ فِي ذَاتِ اللَّهِ» (راز، ۱۴۰۸ق، ص. ۵۴) و یا این روایت که آمده است: «لی مع الله وقت لا یسعی فیهِ ملک مقرب و لا نبی مرسل» (فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص. ۱۱۸). و بعد از ذات اقدس، به جز این نور مقدس، موجودی نیست که بتواند عارف به آن ذات پاک شود (راز شیرازی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۵) این حجاب عظمت و کبریا برای احدی از انبیا و اوصیا مکشوف نشده است چنان که روایت است که حق تعالی در برابر سخن حضرت موسی (ع) که گفت «رب ارنی» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۹۰، ص. ۱۳۴). جواب داد «لَنْ تَرَانِي وَ لَكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَى صَعِقًا» (اعراف/۱۴۱). او با اشاره به حدیث «یا علی مَا عَرَفَ اللَّهُ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ غَيْرِي وَ غَيْرُكَ وَ مَا عَرَفَكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ غَيْرُ اللَّهِ وَ غَيْرِي» (ابن آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص. ۲۶۸). و در جای دیگر این گونه بیان شده است: «یا علی لَا یَعْرِفُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَّا أَنَا وَ أَنْتَ وَ لَا یَعْرِفُنِي إِلَّا اللَّهُ وَ أَنْتَ وَ لَا یَعْرِفُكَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَا» (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ص. ۲۷۳) که ذات پاک اقدس احدیت را احدی به حقیقت نمی تواند بشناسد از سویی ذات پاک حضرات محمدی و علوی و ذریه ایشان که نور عظمت، کبریا و ظهور وحدت حقیقیه ذات اقدس احدیت، و آلاء، صنع، فعل و مشیت اوست نیز، احدی توان شناخت آن را به جز حق تعالی ندارد؛ بنابراین حق تعالی و نور اعظم او عارف به یکدیگراند و بس و به جز ایشان دیگر چیزی و موجودی نیست که بتواند به آن عارف شود (راز شیرازی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۷) ظاهر آن حضرات بشری و باطنشان الهی است و به صورت هیاکل ناسوتیه و بشریت برای خلق ظاهر شده اند تا طاقیت رویت و دیدن آن حضرات را داشته باشند (استرآبادی، ۱۴۰۹ق، ص. ۳۹۳). بنا به قوله تعالی: «وَ لَلْبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يُلْبِسُونَ» (انعام/۹) آن دو، مقام و منزلت پروردگار جهانیان و حجاب آفرینندهی همه ی خلایق هستند. از آنجایی که در معرفت حق تعالی، ذات اقدسش به ابصار دیده نمی شود و به عقول ادراک کردنی نیست و چگونگی و مکان او شناخته نمی شود، می توان نور ذات اقدس او را در مراتب حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان، یعنی در دو حجاب اعظم الهی دید ایشان روح و نفس الهی و دو حجاب پروردگارند مراتب جسمانی این

حضرات به سان سایر مراتب عباد، که به واسطه نطفه قذره ردیه، علقه و مضغه تجسم حاصل می‌نمایند، نیست؛ بلکه انوار الهیه‌اند که حق تعالی ایشان را مصور به صور انسانیه کرده است (رازشیرازی، ۱۳۳۳، ص. ۲۵۰).

بنابراین از نظر جناب راز توحید ذاتی و تجلی حضرت ذاتیه از خصایص حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان معنا، حقایق و ظاهر توحید اند؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت مظهر و هیکل این توحید ذاتی، حضرت انسان کامل است که حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است (راز شیرازی، الف ۱۳۴۸ ق. ص. ۳۶۰). و هیچ موجودی مظهر آن توحید نبوده است (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۱۴۷) چنان که در دعای قاموس آمده است: «رَبِّ اُدْخِلْنِي فِي لُجَّةِ بَحْرِ اَحَدِيَّتِكَ، وَطَمْطَامِ يَمِّ وَحْدَانِيَّتِكَ» (دعای قاموس) و در حدیث نبوی آمده است: «من رأی فقد رأى الله» (همدانی، ۱۳۴۱، ص. ۳۰۳). او در ادامه اشاره می‌کند که حضرات انبیا و رسل از این توحید ذاتی و تجلی ذاتی که نورالانوار عظمت و کبریاء الهی و ذات باجمال و کمال حضرات محمدی و محمدیون است، به جز بارقه و شعاعی و قطره از این بحر نصیبشان نمی‌گردد و حضرات اولوالعزم و مرسلین آنان نیز به مقام تشیع این حضرات اکتفا می‌کنند (راز شیرازی، ۱۳۵۲، ص. ۱۴۷) بنا به قوله تعالی: «وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِإِبْرَاهِيمَ» (صافات/۸۳) و سایر حضرات اوصیاء آن حضرت، هر یک به کلمه ای از توحید ذاتی ناطق شده اند که دلالت بر مظهریت ذات و صفات الهی دارد.

جناب راز در ادامه بحث توحید ذاتی آورده است که این توحید، ذات پاک بحت حضرت احدیت است که کلمه «هو» در «قل هو الله احد» و در آیه «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» (حشر/۲۲) به وحدت ذات پاک اقدس که توحید ذاتی است اشاره دارد (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۴۳۱) در تفسیر این آیه آمده است که حرف «هاء»، تثبیت ثابت است و «واو»، اشاره به غایب از دریافت دیده‌ها و لمس حواس است و خداوند از این درک والاتر است، بلکه او خود، دیده‌ها را در می‌یابد و حواس را پدید می‌آورد (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۲۱) بنا به قوله تعالی: «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» (انعام/۱۰۳).

از نظر جناب راز توحید ذاتی «لا بتأویل عدد» است چنان که حضرت علی در نهج البلاغه، خطبه ۱۵۲ بدان اشاره کرده است بدین معنا که ذات پاک الهی واحدی است که ثانی از جنس خود ندارد و «احد» است؛ یعنی منفرد است و شریک، انباز و ثانی از جنس خود مثل واحد عددی، ندارد؛ زیرا که

هر فردی از افراد موجودات امکانیه، ثانی و شریکی از جنس خودش که امکانست، دارد؛ اما ذات پاک حضرت واجب‌الوجود، ثانی و فردی از جنس خودش که وجوب وجود است، ندارد؛ بلکه منفرد در وحدت ذات خود است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۳۲)

در ذیل آیه ۵ سوره بینه آمده که منظور از اخلاص، توحید است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص. ۶۶۹). چنان که در خطبه اول نهج البلاغه نیز آمده است: «... کَمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ وَ كَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمُوصُوفِ وَ شَهَادَةِ كُلِّ مُوصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَةِ...» (نهج البلاغه / خطبه اول) کمال توحید اخلاص است، اگر عبد به توحید ذات اعتقاد نداشته و شریک یا ترکیبی در آن ذات الهی از صفت و موصوف قائل شود اخلاص به حق تعالی نورزیده و عقیده قلبی خود را در حق ذات بحت اقدس احدیت، مشوب به شرک کرده است. پس مخلص حقیقی یعنی قائل شدن به توحید ذاتی. این توحید زمانی برای سالک حاصل می‌شود که حق تعالی او را به نور محبت و عشق خود خالص گرداند؛ زیرا تا زمانی که رقیقه بشریت در سالک باقیست در توحید کامل نگشته و مظهر توحید ذاتی الهی نخواهد شد (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۵). بنابر این نهایت خلوص در نیت، عمل و معرفت حق تعالی توحید الهی است این مرتبه جلیله با دست گیری ولیّ الهی که مظهر نور توحید ذات الهی، که همان انسان کامل است، حاصل می‌گردد. او برای اخلاص مراتبی قائل است از جمله: اخلاص نفسانی، اخلاص قلبی، اخلاص عقلی، اخلاص روحی، اخلاص سرّی، اخلاص در خفاء، و نهایت آن مراتب، خلود در توحید الهی است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص. ۱۵۹).

۲-۵. توحید عقلی و عیانی

جناب راز از بُعد معرفت شناسی به دو نوع توحید اشاره کرده است: توحید عقلی و توحید عیانی (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۶۹) یکی قالی و دیگری حالی، کشفی و قلبی است از نظر جناب راز توحید حقیقی نه آن است که از راه عقل و دانش؛ بلکه توحیدی است که از راه قلب، کشف و حال به دست می‌آید (راز شیرازی، ۱۳۰۲، ص. ۱۲۱). از نظر او بنیان فهم توحید یقینی و کشفی به نور ولایت حضرت علوی است؛ یعنی صاحب ولایت کلیه الهیه محمدیه. او در ادامه اشاره می‌کند کسی که اقرار به خلافت بلا فصل آن حضرت نکرده باشد از نور ولایت کلیه بهره ای نبرده و در ظلمت جاهلیت خود (که کفر سابقه امت از حق تعالی است) محجوبست (راز شیرازی، ۱۳۳۳، ص. ۵۷) و معتقد است برای رسیدن

به توحید حقیقی و آشنایی جان با حق باید به حضرات محمدی و علوی اقتدا کرد؛ زیرا آنان خود نیز به حضرت حق اقتدا، و آن حضرت دلیل و راهنمای آن حضرات است (راز شیرازی، ۱۳۰۲، ص. ۱۲۶/۱۲۵).

۳. پیوند توحید، نبوت و ولایت

از نظر جناب راز، اعظم و اهم ارکان اصول دین الهی توحید و ولایت است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۹۱). امانت یکی از تعابیری است که در قرآن (احزاب/۷۲) برای آنان به کار رفته است. معرفت این دو اصل که به یک اصل راجع است افضل علوم و معارف دینی الهیه است (رازشیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۲۴). چنان که آمده است اقرار به یگانگی و وحدت ذاتیه وجود حق تعالی مستلزم عرفان نور حضرات محمدی و علوی و حقیقت ولایت ایشان است، و انکار این معنی مستوجب انکار وحدت الهیه است، عرفان وحدت وجود حق ازلی، به تجلی و ظهور نور شمس ولایت کلیه الهیه است، که عبارت از ولایت مطلقه حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است؛ زیرا که ولایت آن حضرات عین ولایت ذات اقدس الهی است، لکن نه به طریق شرکت؛ بلکه به طریق مظهریت. بنابراین حقیقت توحید و معرفت به جز از مرآت این نور عظیم حضرات محمدی و علوی، حاصل نمی‌شود (نیریزی، ۱۳۸۵، ص. ۲۷۲-۲۷۵). چنان که آمده است: «بِنَا عَبْدَ اللَّهِ وَ بِنَا عُرْفَ اللَّهِ وَ بِنَا وَحْدَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۱۴۵). از نظر جناب راز در عصر نبوت، حضرت محمدی مظهر توحید الهی و دلال خلائق به سوی حق تعالی است و در عصر ولایت، حضرت علوی مظهر آن است (راز شیرازی، ۱۳۳۳، ص. ۲۳۲). جناب راز با توجه به آیه ۲۵۷ سوره بقره: «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ..» بیان داشته که ولایت حضرت علوی مومنین را از ظلمات کفر و جهالت جاهلیه به سوی نور بیرون آورده و با ادامه آیه: «الَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِیَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ» و کسانی را که به دین الهی و اسلام، که حقیقت ولایت حضرت علوی الهیه است-کافر شدند را، از نور فطری توحید و ایمان به سوی ظلمات کفر و عصیان بیرون می‌آورد (راز شیرازی، ۱۳۸۱، ق. ص. ۳۱).

با توجه به آیه ۳۸ سوره نبا: «يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ قَالَ صَوَابًا» مخلوقاتی توان گفتن ذکر «لا إله إلا الله» را دارند که به ولایت حضرت علوی اعتراف کرده باشند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۴، ص. ۲۶۲). از نظر جناب راز خلع و وضع قوه «لا إله إلا الله» از

خلایق، و ارتباط آن به اقرار به ولایت آن حضرت به سبب آن است که اقرار به ولایت متضمن دو کلمه توحید و نبوت است؛ اما دو کلمه توحید و نبوت مستلزم کلمه ولایت نیستند (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۲، ص. ۳۷۸)

در خداشناسی جناب راز توحید عبودی و تلازم عبادت، با معرفت امام است از نظر او تلازم عبادت و معرفت، اصل اساسی است و اگر شناخت حق، تنها با معرفت امام باشد، عبادت هم منوط به شناخت امام خواهد بود. او در آیات/الولایه اشاره کرده است که توحید، نبوت و ولایت از متلازمان یکدیگر است هر جا ذکر کلمه توحید آمده، ذکر کلمه نبوت و ولایت نیز آمده است بدین معنا که تسبیح نام حق تعالی شهادت به این کلمات ثلاثه توحید، نبوت و ولایت است. پس ذکر نام حق تعالی جامع ارکان ثلاثه مذکوره است. از نظر او ذکر کلمات ثلاثه ذکر نام جامع حق تعالی است و ادامه می دهد که ذکر کلمه توحید بدون نبوت و ولایت و ذکر کلمه توحید و نبوت بدون ذکر کلمه ولایت، ذکر نام حق تعالی نخواهد بود (همان/ ۳۹۲) لذا در پیشگاه حضرت احدیت توحید، بدون پذیرش ولایت حضرات محمدیه و علویه قابل پذیرش نخواهد بود (همان، ج ۱، ص. ۴۴) و تنها راه رسیدن به آن، ولایت حضرات محمدیه و علویه (ع) است و هیچ خیری در پذیرش آن، بدون ولایت آن حضرات نیست (همان) چنان که از حضرت ابی عبدالله (ع) مأثور است که می فرماید: «مائیم اصل هر خیر و هر برّ و نیکی از فروغ ما می باشد و از جمله برّ، توحید است و صلات و صیام و ...» (کلینی، ۱۳۶۵، جلد ۸، ص. ۲۴۲).

۴. معرفت الله و انواع آن

جناب راز علم معرفه الله را، علمی شریف و اعظم از دیگر علوم دین دانسته و تحصیل آن را بر تمام علوم دینی و معارف یقینی ترجیح داده است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۷۹). چنان که اساس و آغاز دین، با توجه به حدیث نبوی: «أَوَّلُ الْعِلْمِ مَعْرِفَةُ الْجَبَّارِ وَ ..» (غزالی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۴۰۴) معرفت حق تعالی است. او معرفت الله را بر دو قسم دانسته: معرفت اجمالیه فطریه (ایمان اولیه، ایمان ثانویه) و معرفت الله تفضیلی تحصیلی.

معرفت اجمالیه فطریه: علم بسیط فطری انسان و صنع حق تعالی است؛ لذا انسان در آن، صنع و اکتسابی ندارد (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۵) چنان که در /سر/الولایه آمده است: «معرفه فطریه اجمالیه بمعنی ان افراد الانسان مفلطرون مجبولون بهذه المعرفه» (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸ق، ص. ۴۸۳)؛ یعنی همان توحید مجبول در فطرت عقول (هی فطره التوحید) بنا به قوله تعالی: «فَطَرَتَ اللَّهُ

الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (۳۰/روم) زمانی که مردم از فطرت نور توحید خلق شدند به صورت فطری و اجمال، عارف به توحید حق تعالی شدند (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۵) همه مردم در این معرفت اجمالی برابر، و هیچ راهی برای عقل در اکتساب این معرفت نیست؛ زیرا این معرفت، موهوبی، فطری و غیر تحصیلی و غیر اکتسابی است (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸ق، ص. ۴۸۳) و از آنجایی که علم، به علم فطری خود نداشته، از آن به عنوان ایمان اولیه به حق تعالی تعبیر شده است (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۵) حضرت محمدی در ارتباط با این معرفت فرموده است: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَ إِنَّمَا أَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يَنْصَرَانِهِ وَ يَمَجَّسَانِهِ» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص. ۳۵) مراد ایشان از فطرت، فطرت توحید است؛ زیرا ارواح عباد از فضل طینت حضرات ائمه (ع) خلق شده و این طینت، طینت توحید است به همین دلیل است که «صاروا مفلطورین بقطره التوحید» (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸ق، ص. ۴۸۴) ایمان ثانوی از طریق تلقین انبیاء، رسل و آگاه نمودن خلایق از غفلت ظاهری به وجود می‌آید؛ لذا خلایق بعد از ملاقات با انبیاء و استماع کلمات و مشاهده معجزات ایشان علم، به علم فطری خود پیدا کرده و به غیب ذات واجب الوجود-بدون برهان و دلیلی- ایمان می‌آورند (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۵) این معرفت فطریه که علم فطری عقلی اجمالی است (و آن ایمان ثانوی از کلمات و معجزات انبیاء) عمل، صنع حق تعالی و اکتسابی نبوده و احتیاج به برهان و عمل هم ندارد در این معرفت فطریه بسیطه ایمان، مرکب مفاض بر عباد که هر دو انوار جبلیه فطریه ایمانیه است، بدون تفاوت در این صنع و موهبت الهی به عباد خود، عوام، خواص، اهل صورت و معنی هر دو شریک اند (همان/ ۵۶). معرفت الله تفضیلی تحصیلی: اکتسابی است (همان: ۱۳۸۷، ص. ۵۶) چنان که آمده است: «هو معرفه تحصیلیه اکتسابیه تکلیفیه» (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸ق، ۴۲۸ ص.) این معرفت ثانویه بر نهج تفضیل اکتسابیه حق تعالی است که غایت و مقصد از ایجاد عالم و ابداع خلیفه الهیه کلیه، که روح کلی و حقیقت آدم است، می باشد و تمامی افراد بنی آدم به دعوت انبیا و رسل، هر یک به قدر استعداد خود به این معرفت مکلف شده‌اند (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۶) جناب راز اشاره می‌کند که هیچ راهی برای معرفه الله نیست مگر از طریق معرفت به امام، و معرفت امام، معرفت به حق تعالی است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۷۹). چنان که حضرت علوی فرمودند: «مَعْرِفَتِي بِالنُّورَانِيَّةِ مَعْرِفَةُ اللَّهِ، وَ مَعْرِفَةُ اللَّهِ مَعْرِفَتِي بِالنُّورَانِيَّةِ..» (مجلسی، ق ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص. ۱) اطلاق لفظ «الله» بر این نور پاک که مستجمع جمیع صفات کمالیه الهیه است، معرفت به حق تعالی از طریق معرفت به امام میسر

خواهد شد (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص. ۱۵) و یا فرمایش امام صادق (ع) «بِنَا عِبْدَ اللَّهِ وَبِنَا عُرْفَ اللَّهِ وَ...» (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۱، ص. ۱۴۵) و حضرت محمدی که فرمودند: «مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى الْحَقَّ» (شیخ طوسی، ۱۹۹۸، ج ۲، ص. ۳۹۴). بنابراین این معرفت تفضیلیه عظیمه جلیله، به جز انوار حکمت الهیه نبویه، که در کلام الله مسمی به خیر کثیر است، حاصل نمی‌شود به قوله تعالی: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره/۲۶۹) که مراد از حکمت و خیر کثیر اطاعت حق تعالی و معرفت امام (ع) است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۱۸۵). این معرفت جز از طریق سلوک در صراط المستقیم الهی-که همان صراط ولایت و توحید است- حاصل نمی‌شود (راز شیرازی، ۱۳۴۸ق، ۴۲۸ص). بنا به قوله تعالی: «وَأَنْ أَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس/۶۱) در شریعت مقدسه نبویه الهیه، حقیقت این صراط المستقیم، انوار ولایت حضرات محمدی و علوی است که بنا به آیه ۴۴ سوره کهف، ولایت اضافیه الهیه است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۱) سلوک در صراط مستقیم موقوف به سلوک در اطوار دو نیروی علمی و عملی است بنا به قوله تعالی: «وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ» (ق/۲۱) و با گذر از سلوک اطوار هفت گانه، سالک به صراط ولایت متصل می‌شود و سلوک کشفی، شهودی او به سوی معرفه الله به پایان می‌رسد و چون ولایت مطلقه الهیه علویه، همان صفات کمالیه الهی است؛ لذا سالک با معرفت امام به صفات کمالیه الهی عارف می‌شود (راز شیرازی، ۱۳۴۸ق، ص. ۴۸۴).

جناب راز در ادامه به راه های تحقق این معرفت از دو راه؛ یعنی معرفت النفس و معرفت انسان کامل می‌پردازد که در ادامه بدان پرداخته می‌شود:

۵. طریقه خدانشناسی

۵-۱. معرفت النفس

۵-۱-۱. قلب سلیم جایگاه حق تعالی است

از نظر جناب راز، در عالم امکان، مکان بحر ذات الهی که لا مکان است، قلب انسان کامل است و اشاره می‌کند که حق تعالی در هیچ عالم از عوالم کلیه باطنیه و ظاهریه به جز قلب انسان، که عالم وسیع الفسیحه‌ای است، نمی‌گنجد (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۹۶) چنان که در آیه ۱۸ سوره جن «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» منظور از «مساجد» قلوب حضرات ائمه (ع) است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۴۲۵) که جناب راز از آن تعبیر به بیت الله کرده است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق،

ج ۲، ۳۶۴) و حدیث قدسی: «لَمْ يَسْغِنِي سَمَائِي وَلَا أَرْضِي وَ وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵۸، ص ۳۹) که اشاره به آن دارد.

او در ذیل آیات ۳۶ سوره نور و ۹۶ سوره آل عمران نیز اشاره می‌کند که این هیکل، بیتی عظیم و قصری رفیع از بیوت الهیه بوده که به ید قدرت الهی بنا شده است (رازشیرازی، ۱۳۸۳، ص ۹۱) در ادامه جناب راز به استناد به آیه: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (احزاب/۷۲) اشاره می‌کند که حق تعالی نور و بار امانت ولایت عظیمه خود را که نور توحید و ولایت الهیه علویه محمدیه است را در قلب سلیم قرار داده است (رازشیرازی، ۱۳۸۳، ص ۹۱). جناب راز با توجه به فرمایش حضرت علوی در دعای قنوتیه: «اللَّهُمَّ نَوِّرْ قَلْبِي بِمَعْرِفَتِكَ...» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵۸، ص ۳۹) و آیه ۸۹ سوره شعراء بیان داشته است که قلب سلیم قلبی است که از امراض نفسانی مبرا است و معتقد است این قلب از پدر روحانی عقلی، که همان روح اعظم و عقل کلی است و از مادر نفس حنانه مشتاق به ریش متولد می‌شود این قلب در امام، مادر نفس قدسی کلیه الهیه است که همان باطن امام و محل محبت الهی است. شأن این قلب، معرفت الله تعالی است تا صفات کمالیه الهی از پدر روحانی عقلی اش در آن آشکار شود این قلب محل معرفت صفات کمالیه الهی، اعراف و عرفات الهی شود؛ زیرا معرفه الله از طریق صفات اوست نه از طریق ذات او (راز شیرازی، الف ۱۳۴۸ ق، ص ۴۷۸). چنان که در ایه ۵۳ سوره فصلت بدان اشاره شده است

جناب راز معتقد است که حق تعالی گنج خود را در باطن و قلب انسان به امانت گذاشته و به جهت التفات به افراد انسان که حبیب، خلیل و حکیم اوست محل گنج را هم پنهان نداشته و بر این گنج طلسمات ثلاثه قرار داده، که هر یک از دیگری اوثق و محکم‌تر است به علت این که طالبان به تنهایی نمی‌توانند طلسمات حجب بار امانت قلبی خود را بشکنند؛ لذا با تمکین و اعانت از حضرت علوی بر شکستن طلسمات نفسانیه این امانت پرداخته، و در نهایت به نعمت عظیمه امانت الهیه واصل شده و به کمال می‌رسند (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص ۹۸-۹۹) جناب راز اشاره می‌کند که منظور از این گنج نامه دریافت گنج امانت الهیست، نه تلاوت، تفسیر، تأویل، صرف، وصول به آن. طلسماتی که حق تعالی بر این گنج امانت خود در انسان قرار داده است عبارتند از: عادات طبیعه، خیال و عقل

به نظر جناب راز با دستیاری ولی کامل الهی، طلسمات ثلاثه مذکوره شکسته و به گنج که امانت ولایت الهیه و معرفت توحید الهی است دست پیدا خواهند کرد (همان: ۷۳۰).

۵-۱-۲. ارتباط خود شناسی با خدا شناسی

اساس تحقیق به فضایل، وصول به کمال و اصل کمال، در معرفت است معرفت خود و معرفت حق تعالی به قدر مقدور و در حد ظرف وجودی خدادادی معین است و زمانی که آدمی خود و خدای خود را بشناسد حقارت و ناچیزی خود را در قبال عظمت حق تعالی و احاطه او را بر خود و بر سایر اصناف موجودات و احاد مخلوقات را در می‌یابد هر چه این معرفت زیاد و بر میزان این شناسائی افزوده شود، افتادگی عارف حق شناس در پیشگاه عظمت حق بیشتر و تواضع او در درگاه جلال الهی بهتر نمایان می‌شود این حالت تواضع عارفانه بر وجود انسان چنان مستولی می‌شود که هر اندیشه، عمل، خلق و خوی و هر حالتی که از وی بروز کند در پرتو این جلوه و حالت مبارک است (رازشیرازی، ۱۳۵۰، ج ۸، ص. ۱۶۴۱) در حدیث نبوی آمده است: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۴، ص. ۱۵۴). چنان که جناب راز در مناسک العاشقین آورده است:

خدا جو هر که شد خود جو بود او بجوید تا ز خود بی خود شود او
چو بی خود شد به خود خدا یافت درون جان خود، نور لقا یافت

(رازشیرازی، ۱۳۱۰، ص. ۲۱۳)

و یا این ابیات در اسرار الولایه:

چونکه نفس خویش را بشناختی عارف حق گشتی و حق یافتی

(رازشیرازی، الف ۱۳۴۸، ص. ۲۵)

جناب راز در ادامه بیان داشته است که در علم شناسائی نفس، شناسائی حق تعالی موجود است از نظر او مراد از معرفت نفس، شناختن جوهر آن است که از نور حق تعالی است آن نفس دارای غشاوات طبیعی است که مانع از ظهور نور فطری و جوهر آن می‌شود؛ یعنی مادامی که این حجب ظلمانی و انوار قلبیه روحانی الهیه مرتفع نشود، تجلی نخواهد کرد و تا انوار تجلیات الهیه^۱ ظاهر

^۱. تجلی در لغت به معنای ظاهر، آشکار، روشن و جلوه کردن است. در عرفان اسلامی تجلیات الهیه به دو قسم است: تجلیات الهیه که موجب ظهور وجود حقایق وجودیه است و تجلیاتی که حاصل از مشاهدات سالک طالب بوده و بر قلوب

نگردد، معرفت آیات انفسیه و قلبیه الهیه، که معرفت الله است در قلب انسان حاصل نمی‌آید (راز شیرازی، ۱۳۵۲ ص. ۱۳۹). او در ادامه به راه‌هایی از خود و رسیدن به حق را، سر نهادن به آستانه حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان دانسته است:

راه وصل حق فنا در کامل است از فنا سر حقیقت حاصل است (همان: ۱۸۳)

۲-۵. سیر و سلوک عرفانی به سوی حقیقت

سفر، سیر قلب به طرف حق با ذکر است. ابتدای این سفر وقتی است که قلب مصمم به توجه به سوی حضرت حق تعالی است. در ادامه به اسفار اربعه پرداخته می‌شود:

سفر اول: رفع حجاب‌های کثرت از وحدت است و آن سیر به سوی حق تعالی است (سیر الی الله) از منازل نفس تا وصول به «افق مبین»، که نهایت مقام قلب است.

سفر ثانی: رفع حجاب وحدت از وجوه کثرت است و آن سیر در حضرت حق است (سیر فی الله) با اتصاف به صفات حق تعالی و تحقق به اسماء حضرت حق است این سیر در حق و به وسیله حق است تا «افق اعلی»، که نهایت حضرت واحدیت است.

سفر سوم: از میان رفتن تقید به قید ظاهر و باطن است. این سیر ترقی به «عین الجمع» و حضرت احدیت است و نهایت ولایت است.

سفر چهارم: بازگشت از حق به خلق است و آن احدیت جمع و فرق است از راه شهود، اندراج حق در خلق و اضمحلال خلق در حق. به طوری که عین وحدت را در صورت کثرت، و صورت کثرت را در عین وحدت می‌بیند. این سیر که «سیر بالله عن الله» نامیده می‌شود، برای تکمیل ناقصان است و این مقام بقاء بعد از فنا و فرق بعد از جمع است (غنی، ۱۳۸۹ ص. ۵۶۵).

از نظر جناب راز اولین قدم در جستجوی حق، طلب است او طلب را شرط راه خدا دانسته که بدون آن این راه آسان نخواهد بود (رازشیرازی، ۱۳۱۰ ص. ۲۱۰). شخص طالب در باطن خود، از اول حال که قدم در راه حق تعالی و طریق هدی گذارده الی نهایت، چهار سیر را پشت سر می‌گذارد: الاول، السیر الی الله و الثانی السیر بالله و الثالث السیر فی الله و الرابع السیر من الله الی الخلق. (رازشیرازی، الف ۱۳۴۸ ص. ۲۹۴)

آنان تابیده است (سجادی، ۱۳۷۰ ص. ۲۲۵). و یا آمده است که: «تاثیر انوار حق را باشد به حکم اقبال بر دل مقبلان که بدان شایسته آن شوند که به دل مر حق ببینند» (غنی، ۱۳۸۹ ص. ۵۵۹). در اینجا مراد از تجلیات الهیه نوع دوم است.

سیر اول الی الله است، در صراط المستقیم الهی، و در باطن خویش است که صراط علمیه و عملیه باطنیه اوست، بنا به قوله تعالی: «كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ» (ق/۲۱) این صراط المستقیم باطن انسانی، صراط عشق الهی و ولایت حضرت علویه است؛ لذا سالک در این سیر اول احتیاج به معرفت عشق الهی و اطوار مظاهرش دارد (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۵۰۱)

سیر ثانی، سیر بالله است، در این سیر سالک به اوصاف کمالیه الهیه اتصاف می شود (همان: ۵۰۲) چنان که وارد است: «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۵۸، ص. ۱۲۹)

سیر ثالث سالک، سیر به عشق الهی در عالم وحدت است، که آن عشق، صفات اضافیه کمالیه الهیه است؛ یعنی در وحدت، سیر به اعتضاد و قوت عشق الهی، و در مرتبه حب ذاتی و عشق، به صفات کمالیه ظاهریه او متصف شدن است؛ زیرا که اگر امداد عشق الهی شامل حال سالک الی الله نشود، نور عشق و ولایت الهیه در باطن او تجلی نکند و سالک را از هستی موهوم خود نگیرد و به نار جلال عشق، که تجلی الهی است، نفسش مستهلک و فانی نگردد، قلبش به نور جمال عشق که تجلی جمالی الهی است، حیات ابدی نیابد (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۵۰۳) در این بخش جناب راز به بقاء عارف بالله اشاره و بیان می دارد که این امر با استغراق در ولایت و مشاهده انوار عشق حق تعالی امکان پذیر بوده که شناخت لاهوت الهی از نتایج آن است (راز شیرازی، ۱۳۰۱، ص. ۶۶۳) در این حالت؛ یعنی صحو بعد سکر، عارف به حقیقت رسیده و سر پنهان موجود در جهان، که مظاهر ولایت کلیه و جزئیه است را دانسته و با عین الیقین، ظهور این وجه الهی را در مجالی انسانی ناسوتی، که حجت های الهی اند مشاهده و با عین الیقین، ولایت کلیه را در اولیای جزء و ظهورات آنها می بیند (همان)

جناب راز در ادامه به تفاوت دو سیر اخیر پرداخته و بیان داشته است که سالک در سیر بالله محال است که باطنا بتواند یک قدم در وحدت حرکت کند، چه رسد به سیران و طیران در آن؛ زیرا که قدم معنوی سالک و دو بال او در باطن، نور عشق الهی و ولایت است، که محرک او در حرکت به عالم وحدت است؛ اما سیر ثالث سالک که سیر فی الله است، سیر سالک در عشق الهی است که حب ذاتی است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۵۰۳) بعد از طی و تمام شدن سه سلوک، سالک محتاج به معرفت پیر عشق الهی است (همان: ۵۱۵) خواه صورت جزئیه آن، که اولیاء جزئند، خواه صورت کلیه عشق و ولایت است که صورت حضرات ائمه (ع) است؛ زیرا که بدون ظهور عشق الهی و حب ذاتی الهی در باطن سالک- که ولایت حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است- مشاهده صورت

کلیه آن حضرات، برای سالک سه سیر معنوی مذکور تمام نخواهد شد. سالک در طریق سیر الی الله نیازمند رهبر روحانی و پیر راهدان است و اگر فردی بتواند بدون معاونت و یاری پیران، خود را به مرحله فنا برساند از رسیدن به این مرحله جز زندقه و الحاد چیزی عاید او نمی‌گردد؛ چرا که تحقق به مدلول «لا اله» جز زندقه و نفی «اله» چیزی نیست (راز شیرازی، ۱۳۶۳، ص. ۱۹۵). چنان که وارد است: «... لا إله إلا الله بشروطها، وأنا من شروطها» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص. ۲۳۵) پس از کلمه توحید، حضرات ائمه (ع) به نفس نفیس خود از شروط توحید بوده اند.

در طریقت اگر چه شروط توحید چهارده نور پاک الهی‌اند ولی این امر کلی است؛ زیرا که این انوار مقدسه، صاحبان ولایت کلیه الهی‌اند و این حقیقت در مرتبه جزئی و در مصادیق جزئی آن؛ یعنی صاحبان ولایت جزئی قمریه، که شیعیان خاص حضرات ائمه (ع) اند نیز عینا چنین است چرا که راه استکمال جز از طریق انسان، محال و ممتنع است تا سالک در مقام استکمال در ولی جزء، که شعاعی از اشعه انسان کلی است فانی نشود، به فنای در انسان کلی توفیق نخواهد یافت بنابراین چنانچه حضرات ائمه (ع) از شروط کلی توحیداند، اولیاء جزء نیز از شروط جزئی توحید می‌باشند (راز شیرازی، ۱۳۶۳، ص. ۱۹۵). او ادامه می‌دهد که همه مجذوبین و سلاک به این طریق حرکت باطنی کرده تا به غایت درجات انسانیه خود، که معرفت حقیقت عشق الهی است، برسند. مظاهر جزئی، کلیه، اوصاف و لوازم آن احتیاج به شرح و بیان دارد تا آن که شخص سالک یا مجذوب الهی، در سیرهای باطنی خود: اعم از سیر الی الله، سیر بالله، سر فی الله و یا سیر من الله الی الخلق که نهایت سیر های اهل معرفت است، به آن عارف گردد؛ یعنی از بدایت سیر سلاک و مجذوب از خلق به سوی حق، تا نهایت سیر ایشان که از حق به خلق است، که منتهای سیر کاملین و سلوک انبیاء و مرسلین است، سالک و مجذوب به معرفت عشق الهی و مظاهر او، و پیوند آن به مظاهر و توسل به آنان محتاج است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۵۱۶).

سیر چهارم که سیر انبیاء مرسلین، اوصیاء صدیقین و اولیاء کاملین است سیر از حق به سوی خلق است (همان) بنابه قوله تعالی: «أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ» (فصلت/۵۳) که نهایت سیر سالک و مجذوبین است.

۵-۲. معرفت انسان کامل (اصل رابطه)

اصل رابطه با معصوم که ارتباط روحانی و نورانی دل با صاحبان ولایت کلیه ی الهیه است، محوری ترین باب سلوک الهی در سلسله ی ذهبیه و اصل تمام فعالیت های گسترده ی جناب راز است. وصول انسان به صفات، کمالات و معارف روحانیه سرّیه خود، و عروج او به مدارج عالیّه قلبیه و نفسانیه، موقوف به اصل رابطه و پیوستگی با حضرات ائمه است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۰). کشف قلبی از طریق همین رابطه کامله و متابعت و محبت با ذریه طاهره آن حضرت، اولیا و شیعیانش حاصل می شود این رابطه کامله نوریّه که به فنا و بقا در صاحب ولایت، که متصل به حضرت معصوم شده، باعث معرفت کشفی قلبی باطن نفس سالک می گردد (راز شیرازی، ۱۳۸۱، ق. ۱، ص. ۲۹۰).

از نظر جناب راز اصل رابطه یکی از راهای وصول به توحید و مقام ولایت است از نظر او کمال معرفت و توحید جز به سبب رابط و پیوستگی از طریق ولیّ الهی که مظهر نور توحید ذات است حاصل نمی شود (راز شیرازی، ۱۳۰۲، ص. ۱۸۱/۱۷۹). از نتایج ارتباط و اتحاد با انسان کامل یا عشق الهی، فنا در حق تعالی و ما سوی الله است (راز شیرازی، ۱۳۰۱، ص. ۲۶۵). اهل ایمان بر اساس میزان رابطه با ولایت محمدیه و علویّه، صاحب مراتب عالیّه انسانی می شوند (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ق. ۱، ص. ۹۲). پس این حضرات صاحب مقام و مظهرند و سایر شیعیان و مومنان به سبب رابطه و اکتساب نور ولایت از ایشان، از این صفات کمالیه بهره مند می شوند (راز شیرازی، الف ۱۳۴۸، ق. ۱، ص. ۶). او اشاره می کند که رابطه با حضرات محمدی و علوی اصل دین است (راز شیرازی، ۱۳۸۱، ق. ۱، ص. ۴۶-۴۷). کسانی که نفسانیتشان غلیظ، کثیف و جهت روحانیتشان ضعیف است در ارتباط با این اصل به بصیرت قلبی دست پیدا نکرده، و صحبت این حضرات در نفس و روح آنان اثری نخواهد داشت (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۷). او در *قوایم الانوار و طوابع الاسرار* به رابطه بین ولیّ اعظم (که همان انسان کامل است) و دیگر انسانها اشاره دارد که در حقیقت، رابطه کل و جزء است؛ زیرا انسان کامل یا ولیّ اعظم در حکم کلّ است و انسانها اجزاء وجود او هستند و حول محور وجود او می چرخند (همان: ۴۶۵). او در ادامه اشاره می کند که انقطاع جزء از کل خسران محض است؛ زیرا که نفوس، عقول و ارواح ایشان از نفوس، عقول و ارواح این بزرگواران خلق شده؛ لذا اگر اتصال به اصل خود حسنه و استکامل طلب فیض از ایشان کرده باشد صاحب کمال و حیات دایم، و در جوار کل واصل و بزرگان

خود در نعیم الهی خواهد بود (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص. ۳۰) او معتقد است باید در رابطه قلب خود را به قلب حضرات ائمه دین ربط داده تا جزء به کل متصل شده و کمال معنوی نفسانی باطنی برای فرد حاصل شود (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۶۴۷) جناب راز به استناد آیه «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران/ ۲۰۰) و «ای رابطوا علی الائمه» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۳۱۴-۳۱۵) به رابطه با حضرت قائم آل محمد (عج) در زمان غیبت اشاره کرده است از نظر او در این آیه منظور از «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» خطاب به طایفه شیعیان در عصر غیبت است؛ زیرا که اصحاب حضرت مستغنی از رابطه‌اند و شرف حضور را دریافته‌اند لیکن شیعیان عصر غیبت است که به حسب ظاهر، دست ایشان از امام عصر کوتاه است از نظر او محروم تر از معاصرین عصر غیبت وجود ندارد؛ زیرا که نجات، سعادت و نعمت دنیا و آخرت به ادراک لقا آن حضرت است و ابتلاء و امتحانی ما فوق حرمان از خدمت حضرت امام نیست (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص. ۱۱۶) او به استشهاد روایت نبوی «سَائِلِ الْعُلَمَاءَ وَ خَالِطِ الْحُكَمَاءَ وَ جَالِسِ الْكِبَرَاءِ» (متقی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۰، ص. ۱۴۱) معتقد است که طریقه رابطه با آن حضرت در عصر غیبت، رابطه با علماء ربانین و عرفا الهیین (که شیعیان خالص الولای آن حضرت‌اند) می‌باشد و طریقه رابطه در این امت و عصر را در سه طایفه علماء، حکماء و کُبراء منحصر کرده است (راز شیرازی، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص. ۱۱۸). اصل رابطه، هم از جهت هویت ذاتی و هم از حیث موضوعی صورتی تثلیثی دارد. هویت رابطه از سه عنصر: محبت، طاعت و معرفت امام (ع) تشکیل شده است. این عناصر معنوی و درونی است؛ اما از جهت موضوع- یعنی وسایل و وسایطی که این رابطه را ممکن می‌سازد- نیز تثلیثی است؛ زیرا سالک این راه یا از طریق علم و شهود یا علم و شهود توأمانی به آن حضرت سیمرغ قاف احدیت راه می‌یابد معلوم است که کاملترین و روشن ترین مسیر این رابطه در گروه سوم است

از نتایج محوری این مباحث در تحقیقات جامع جناب راز حجیت اصل اجتهاد و تقلید و رجوع به راویان احادیث اهل عصمت در دوره‌ی غیبت حضرت مهدی (عج) است کمال این رابطه تحقق وجه باطنی آن است؛ یعنی دخول در نور ولایت معصوم و پیدا شدن نسبت معنوی با آن حضرت است حصول این توسط علماء بالله و بامر الله است، که در حقیقت علم، عرفان و برهان یا شریعت، طریقت و حقیقت را در خود جمع کرده‌اند.

۶. پیوند معرفتی انسان کامل با توحید حقیقی

جناب راز معتقد است که در بین انواع توحید، تنها انسان کامل می‌تواند مظهر توحید ذاتی بوده و با مرتبه ولایی آن برابری کند. از نظر او بالاترین مرتبه‌ی توحیدی و ولایی، ولایت مطلقه الهی است که از آن تعبیر به «هو» کرده و با اوصافی چون: «الذی لیس له اسم و لا رسم، لا وصف و لا بیان و...» وصفش کرده است. او با توجه به آیه «عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره: ۳۱)^۱ انسان کامل را جامع‌ترین و کامل‌ترین مظهر حق تعالی دانسته و از او به عنوان: «وجه الله اعظم، صنع اوّل، اسم اعظم، اسم الله اکبر، ولایت اضافیه، خلق اوّل، مشیت مطلقه الهیه، فعل ساکن، آیت کبرای الهیه، علم مطلق خداوندی و...» یاد کرده و به اعتبار گستره‌ی وجودی انسان کامل و آدم حقیقی (نور نخستین و مظهر تام اسماء و صفات الهی) به او لقب انسان کبیر و یا عالم اکبر داده است؛ زیرا که او مظهر اسم اعظم خدا و آینه تجلی انوار حقیقت الهی است از نظر او هیچ موجودی جز انسان کامل قابلیت مظهریت آن صفات را نخواهد داشت و انسان کامل را از آن جهت که مظهر ذات الوهیت و احدیت بوده، هیاکل توحید نامیده است. با توجه به اخبار وارده در منابع شیعی «معرفتی بالنورانیّه معرفه الله عزوجل و معرفه الله عزوجل معرفتی بالنورانیّه»، شناخت انسان کامل همان معرفت به حق تعالی بوده و معرفت به آن آستان نیز، همان شناخت انسان کامل بوده است و نیز با توجه به فرمایش امام صادق(ع) به وسیله آن حضرات، حق تعالی پرستش و شناخته می‌شود^۲. لذا با توجه به مطالب فوق و فرمایشات رسول خدا (ص) که فرمودند: «خداوند آدم را به صورت خویش آفرید» و یا «من رانی فقد رای الله...؛ هر کس مرا ببیند، خدا را می‌بیند» انسان کامل نسخه حق تعالی است و شناخت حق تعالی به جز از طریق انسان کامل میسر نخواهد بود.

او ادامه می‌دهد که انسان کامل نسخه حق تعالی بوده و بیان داشته که به واسطه این انسان کامل است که خدا شناخته و پرستیده می‌شود و اشاره می‌کند که با معرفت به اولیا الهی می‌توان به معرفت و ذات الهی، که مجهول‌الذات و مجهول‌الکنه است دست یافت؛ زیرا آن حضرات خود به

^۱. خداوند تمام حقایق غیبی عالم را به او یاد داد.

^۲. «بَنَّا عَبْدَ اللَّهِ وَ بَنَّا عَرْفَ اللَّهِ وَ ...»

معرفت حق تعالی دست یافته و زمینه‌ای برای معرفت دیگران اند (رازشیرازی، ب، ۱۳۴۸، ص. ۴۸۳). این معرفت شامل معرفت ذات و صفات کمالیه عین ذات، و صفات اضافیه خارج از ذات است و نیز معرفت صفات فعلیه و ... است (راز شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۷).

از نظر جناب راز حق تعالی حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان را برای نفس خود خلق کرده تا از جانب حق تعالی، خلق تعالی را به سوی او تبلیغ کنند؛ زیرا که حق تعالی دیده، ادراک و شناخته نمی‌شود معرفت این حضرات معرفت حضرت کریم جبار، توجه ایشان، توجه حضرت قدیم قهار است آنان سیل به سوی شناسایی حق تعالی، عیون ناظره، لسان ناطقه، نفس نفیسه حق تعالی و تبارک، خلفاء حضرت خالق، شهداء بر خلائق و مقامات حق تعالی و حجت نوای حضرت جبارند پس این حضرات از جانب حق تعالی مبلغ‌اند و اگر آن حضرات نبودند حق تعالی معروف و ادراک نمی‌شد (رازشیرازی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص. ۶۹).

در آیه ۱۰۳ سوره انعام «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ» و روایت وارده: «المعرفة اثبات التوحيد أولا ثم معرفه النبي صلى الله عليه و آله و سلم ثم معرفه الابواب عليهم السلام ثم معرفه الامام عليه السلام ثم معرفه الاركان ثم معرفه النقباء ثم معرفه النجباء» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص. ۱۳). معرفت حق تعالی در گروه چند چیز است: معرفت حق تعالی؛ معرفت حضرت محمدی؛ معرفت حضرات ابواب حضرت محمدی است که شامل حضرات ائمه اثنی عشر است؛ معرفت حضرت امام عصر خود است؛ معرفت ارکان دین است که شیعیان خالص الولاء؛ معرفت نقباء؛ یعنی شیعیان و معرفت نجباء؛ یعنی محبان است. بنابراین معرفه الله از طریق این هفت اجزاء و ارکان به دست می‌آید و اگر عارف جزئی از آن هفت مورد را تحصیل نکند معرفت او ناقص خواهد بود؛ زیرا معرفت هر یک از آنها از جمله اجزاء معرفه الله، و معرفت الهی بدون معرفت تمام ارکان آن تمام نمی‌شود؛ بنابراین شایسته است که خلق، ایشان را ستایش، احسان و اطاعت ایشان کنند و در تحصیل معرفت و محبت ایشان برآیند و طلب توجه و دعا از ایشان نمایند، و به این واسطه مرابطه قلبی با ایشان حاصل کنند، تا عارف به ایشان و به واسطه ایشان عارف به حضرات ائمه (ع) و به واسطه آن حضرات، عارف به حق تعالی شوند (رازشیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۶۵۱).

چنان که حضرت علوی در تفسیر آیه ۴۸ سوره اعراف «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا» فرموده‌اند: «ما اعراف هستیم و خدای عزوجل شناخته نمی‌شود، مگر از راه معرفت و

شناخت ما» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص. ۱۸۴) و یا این سخن ایشان که: «ما همان اعراف هستیم که خداوند تنها از راه معرفت ما شناخته می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۸، ص. ۳۳۸)؛ بنابراین معرفت حق تعالی به وسیله حضرات محمدی و علوی و ذریه مطهر ایشان است و مراد از رجال اعراف، آن حضرات است. در اینجا اعراف مشتق از معرفت، و آن حضرات اهل معرفت اند؛ یعنی عارف، معروف و معرف (راز شیرازی، ۱۳۲۳، ق ۱، ج ۱، ص. ۱۷۳؛ رازشیرازی، ۱۳۳۳، ص. ۲۵۱)

جز من و تو یا علی اندر جهان
کس نشد عارف به ذات بی نشان
(رازشیرازی، ۱۳۰۲، ص. ۱۶).

این بیت از راز اشاره به حدیث نبوی دارد که فرمود: «يَا عَلِيُّ مَا عَرَفَ اللَّهُ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ غَيْرِي وَ غَيْرُكَ وَ مَا عَرَفَكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ غَيْرُ اللَّهِ وَ غَيْرِي» (مجلسی، ق ۱۴۰۴، ج ۸۴، ص. ۳۹). چنان که آمده است:

اگر تو طالب وجه خدایی
در امکان نیست جز شه رهنمایی
غنیمت دان ولای شاه والا
برای معرفت بر حق و ارشاد
(رازشیرازی، الف، ۱۳۴۸، ص. ۳۹۸-۳۹۹)

و یا این ابیات:

شوی حق را اگر طالب بشوق و ذوق در دل
صراط مستقیمش را عیان نور علی میدان
(رازشیرازی، بی تا، ص. ۴)

هر که آن را یافت حق را یافته
هر که او را بشناخت حق بشناخته
(رازشیرازی، ۱۳۰۲، ق ۱، ص. ۱۶)

جناب راز در ادامه اشاره می‌کند که هیچ راهی برای معرفه الله نیست مگر از طریق معرفت به امام، و معرفت امام، معرفت به حق تعالی است (رازشیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۷۹)؛ زیرا حقیقت حضرات ائمه (ع) محبت، ولایت، سلطنت الهیه و معرفت الهی است؛ لذا معرفت الله، ذاتی و جبلی ایشان است که روح امری الهی در هیاکل توحید بدنی ایشان است (رازشیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۵۳). بنابراین از نظر جناب راز با معرفت به اولیا الهی می‌توان به معرفت و ذات الهی که مجهول‌الذات و مجهول‌الکنه است، دست یافت چنان که در رساله قنوتیه خود آورده است: «انه لما لم یکن الی معرفه ذات الله سبیل و هو مجهول الذات و الکنه جعل الله معرفته معرفته اولیاء و احبائه... فعلى هذا لاسبیل الی

معرفه الله الا بمعرفه الامام بل معرفه الامام معرفته لا غیر» (رازشیرازی، ب ۱۳۴۸، ص. ۴۸۳) و هیچ راهی برای معرفه الله نیست مگر از طریق معرفت به امام و معرفت امام معرفت به حق تعالی است. این معرفت جز از طریق سلوک در صراط المستقیم الهی- که همان صراط ولایت و توحید است- حاصل نمی‌شود (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸، ق ۴۲۸، ص. ۴۲۸). بنا به قوله تعالی: «وَأَنْ أَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس/۶۱) در شریعت مقدسه نبویه الهیه، حقیقت این صراط المستقیم، انوار ولایت حضرات محمدی و علوی است که بنا به آیه ۴۴ سوره کهف، ولایت اضافیه الهیه است (راز شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۱) سلوک در صراط مستقیم موقوف به سلوک در اطوار دو نیروی علمی و عملی است بنا به قوله تعالی: «وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ» (ق/۲۱) و با گذر از سلوک اطوار هفت گانه، سالک به صراط ولایت متصل می‌شود و سلوک کشفی، شهودی او به سوی معرفه الله به پایان می‌رسد و چون ولایت مطلقه الهیه علویه، همان صفات کمالیه الهی است؛ لذا سالک با معرفت امام به صفات کمالیه الهی عارف می‌شود (راز شیرازی، ب ۱۳۴۸، ق. ص. ۴۸۴).

بنا بر آنچه که در بخش مرابطه گفته شد این اصل یکی از راهای وصول به توحید و مقام ولایت است توحید جز به سبب مرابط و پیوستگی از طریق ولی الهی که مظهر نور توحید ذات است حاصل نمی‌شود (راز شیرازی، ۱۳۰۲، ص. ۱۸۱/۱۷۹). از نظر جناب راز ایجاد و پدید آمدن نسبت معنوی با آن حضرات از نتایج حاصله از مرابطه با آن حضرات است چنان که بیان کرده است که کمال این مرابطه، تحقق وجه باطنی آن است؛ یعنی دخول در نور ولایت حضرات معصومین (ع) و پیدا شدن نسبت معنوی با آن حضرات (یعنی صاحبان ولایت کلیه الهیه). در احادیث وارد است که آنچه باعث ایجاد نسبت معنوی با حضرات ائمه (ع) می‌شود معرفت و اخذ علم از آن حضرات است (حافظ برسی؛ ۱۴۲۷، ص. ۱۷۹). از نظر جناب راز آنچه که باعث نسبت معنوی با آن حضرات می‌شود پیروی و ارتباط از آنان است هر چند که علت نسبی وجود نداشته باشد؛ که حصول آن، توسط علماء بالله و بامر الله است، که در حقیقت علم، عرفان و برهان یا شریعت، طریقت و حقیقت را در خود جمع کرده‌اند، میسر می‌شود.

نتیجه

راز شیرازی، انسان کامل را جامع‌ترین و کامل‌ترین مظهر حق تعالی دانسته؛ زیرا که او مظهر اسم اعظم حق تعالی و آینه تجلی انوار حقیقت الهی است از نظر او هیچ موجودی جز انسان کامل

قابلیت مظهریت آن صفات را نداشته و از این جهت او انسان کامل را که مظهر ذات الوهیت و احدیت بوده، هیاکل توحید نامیده است. او معتقد است بالاترین مرتبه‌ی توحیدی و ولایی، ولایت مطلقه الهی است که از آن تعبیر به «هو» کرده است او با توجه به سوره اخلاص که به جمیع مراتب توحید از جمله: توحید افعالی، توحید صفاتی، توحید آثاری و توحید ذاتی اشاره دارد، بیان داشته است که از میان جمیع امت فقط حضرات محمدی و علوی و ذریه مظهر ایشان، حاوی و جامع حقایق کامله توحیدات اربعه، و تنها آن حضرات می‌توانند مظهر توحید ذاتی بوده و با مرتبه ولایی آن برابری کنند؛ زیرا این توحید مظهر و محل توحید ذاتی حق تعالی، عالم لاهوت و محل ظهور گنج مخفی است و منحصر در باطن حضرات محمدیه و علویه و ذریه مظهرشان است بنابراین از نظر جناب راز مظهر توحید ذاتی، پیر عشق ولیّ الهی؛ یعنی انسان کامل است که در عصر نبوت، حضرت محمدی و در عصر ولایت، حضرت علوی مظهر توحید الهی و دلال خلایق به سوی حق تعالی است و به جز از این حضرات موجودی اقرب و عارف به ذات اقدس الهی نخواهد بود و دیگر اوصیاء آن حضرت هر یک به کلمه‌ای از توحید ذاتی ناطق شده، که دلالت بر مظهریت ذات و صفات الهی دارد او با توجه به اخبار وارده در منابع شیعی معتقد است که شناخت انسان کامل همان معرفت به حق تعالی بوده و معرفت به آن آستان نیز، همان شناخت انسان کامل بوده است و نیز به واسطه این انسان کامل است که خدا شناخته و پرستیده می‌شود؛ بنابراین انسان کامل نسخه حق تعالی است و شناخت حق تعالی به جز از طریق انسان کامل میسر نخواهد بود. او در ادامه اشاره می‌کند که توحید، جز به سبب مرابط و پیوستگی از طریق ولیّ الهی که مظهر نور توحید ذاتی است حاصل نمی‌شود که او از آن به عنوان اصلی به نام «اصل مرابطه» یاد می‌کند.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه

ابن آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). المناقب. السروی المازندرانی. قم: طباطبائی و صفی.

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۳ق). عوالی اللئالی العزیزه فی الاحادیث الدینیّه. قم:

سیدالشهداء.

ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۷۶) /الامالی للصدوق، مترجم: محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی.
استرآبادی، علی، (۱۴۰۹ ق): تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

آملی، سید حیدر. (۱۳۶۸). جامع‌الاسرار و منبع الانوار با مقدمه هانری کرین. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
آملی، سید حیدر (۱۳۸۲ ش). أنوار الحقیقه و أطوار الطریقه و أسرار الشریعه، قم، نور علی نور.
بحرانی، سیدهاشم، (۱۴۱۶ ق): البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعث.
بلخی، مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. جلد ۳. بیروت: دار إحياء التراث.

حافظ برسی، رجب بن محمد. (۱۴۲۷ ق). مشارق انوار الیقین فی حقائق اسرار امیر المومنین علیه السلام. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
خاوری، اسدالله. (۱۳۶۲). ذهبیه. تهران: دانشگاه تهران.
رازی، علی، (۱۴۰۸ ق)، الاربعون حدیثا عن اربعین شیخا من اربعین صحابیا فی فضائل الامام /امیرالمؤمنین(ع)، قم، مدرسه الامام المهدی.
سجادی، جعفر، (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی زبان و فرهنگ ایران، تهران، کتابخانه طهوری.
شیخ صدوق، (۱۳۷۷). معانی الاخبار. جلد ۲. مترجم عبدالعلی محمدی شاهرودی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

شیخ صدوق. (۱۳۷۶) /الامالی. تهران: انتشارات کتابچی.
شیخ طوسی، محمد بن الحسن. (۱۹۹۸ م) /امالی. قاهره: دار الفكر العربی.
شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۲۸۱ ق). ملکوت المعرفه فی اسرار الولاية (معالم التاویل و البیان فی شرح اسرار خطبه البیان). چاپ سنگی.
شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۰۱ ق). مناسک العاشقین. چاپ سنگی.

- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۰۲ق). مرآت العارفین. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۱۰ق). مرصاد العباد. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۱۹ق). اسوله / اثنی عشر. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۲۳ق). آیات الولا یه ج ۲/۱. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۳۳ق). برهین الامامه. تبریز: چاپخانه رضایی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (الف ۱۳۴۸ق). اسرار الولا یه. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (ب ۱۳۴۸ق). رساله قنوتیه. چاپ سنگی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۵۰)، طلعت حق، تهران: دربار شاهنشاهی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۵۲). طباشیر الحکمه. شیراز: خانقاه احمدی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۶۳). مناهج انوار المعرفه (در شرح مصباحه الشریعه و مفتاح الحقیقه من کلام جعفر الصادق). تهران: خانقاه احمدی.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۸۳) قوائیم الانوار و طوابع الاسرار. تصحیح و توضیح دکتر خیر الله محمودی. شیراز: دریای نور.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۸۷). رساله نور علی نور. ترجمه و تعلیق محمد خواجهوی. شیراز: دریای نور.
- شیرازی، میرزا ابوالقاسم. (بی تا). دیوان راز. چاپ سنگی.
- صفار قمی، محمد حسن (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص). ایران: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۷۳). تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الصدر.
- کلینی، ابی جعفر. (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- غزالی، محمد بن محمد، (۱۳۸۳) کیمیای سعادت، ج ۲، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- غنی، قاسم، (۱۳۸۹)، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، به انضمام مقدمه و حواشی و فهرس

سپهگانه، تهران: زوار.

متقی، علی بن حسام الدین، (۱۴۰۵ق.) کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، ضبطه و فسر غریبه شیخ بکری حیانی، مصححه و وضع فهارسه و مفتاحه شیخ صفوه السقاء الموسسه الرساله، بیروت، طبعه الخامسه.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ق.) بحار الانوار. بیروت: موسسه الوفاء.

مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۶ق.)، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، محقق / مصحح: موسوی کرمانی، حسین و اشتهااردی علی پناه، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور. مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸۶)، معارف قرآن: خداشناسی - کیهان‌شناسی - انسان‌شناسی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

ملک اف، علاء الدین، (۱۳۹۵)، نظریه انسان کامل از دیدگاه عرفان و فلسفه، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

نیریزی، سید قطب الدین محمد. (۱۳۸۵). میزان الصواب در شرح فصل الخطاب. محمد خواجوی. تهران: مولی.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان جلالی غزنوی، (۱۳۵۸). کشف المحجوب، به اهتمام ژکوفسکی، تهران: طهوری.

همدانی، عین القضات، (۱۳۴۱). تمهیدات، تصحیح عقیف عسران، دانشگاه تهران، تهران.